

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VYazı

XIX əsrdə klasik fəlsəfə ilə qeyri-klassik fəlsəfə arasında tərəddüd edən, bir çox hallarda dünyəvi fəlsəfi təfəkkürə yaxınlaşan mütəfəkkirlərimiz arasında Naxçıvanda anadan olub Təbrizdə yaşamış Heyran xanım da olmuşdur. Təqribən 1770-ci illərdə Naxçıvanda anadan olan Heyran xanımın nəsl-kökü Azərbaycan türklərinin Dünbüllü oymağından Kəngərli ailəsi ilə bağlıdır. 1826-1828-ci illər Rusiya-Qacarlar müharibəsində ruslara yenilən Fətəli şah Qacanın orduları geri çəkildikən yolları üzərində bulunan yaşayış yerlərindəki xalqı da Qacarlar dövlətinə köçməyə məcbur etmişlərdir. Məcburi köçə cəlb olunan ailələrdən birisi də Heyran xanımın ailəsi olmuşdur. Beləliklə Heyran xanım, doğum yeri olan Naxçıvandan ayrımaq məcburiyyətində qalmış və ömrünün sonuna qədər Təbrizdə yaşamışdır. Məhəmmədəli Tərbiyət "Danışməndani-Azərbaycan" əsərində Heyran Xanım haqqında yazır: "Heyran xanım Azərbaycanın məşhur ailələrindən və Dünbüllü tayfasının hörmətli qadınlarından olmuşdur. O, Təbriz şəhərində doğulmuş, lakin onun nə doğulma, nə də vəfatı tarixi məlum deyildir. Mən (M. Tərbiyət) onun qohumlarından eşitmişəm ki, Heyran xanım səksən yaşında vəfat etmişdir. Onun divanı dörd min beş yüzə yaxın fars və türk dillərində qəsidi, qəzal, qitə və tərcibənlərdən ibarətdir. Heyran xanımın şeirlərindən çoxu Abbas Mirzə və onun bacısı haqqında deyilmişdir" (Tərbiyət Məhəmmədəli. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı, Azamaşır, 1987; 378-379).

Qeyd edək ki, Heyran xanım ana dili Türkcə ilə yanaşı, Ərəb və Fars dillərində yüksək təhsil almış, Şerqin Firdovsi Sədi, Hafiz, Nizami, Füzuli, Nəsimi kimi klassiklərinin yaradıcılığını oxuyub öyrənmişdir: "Onun şeirlərində Azərbaycan sənətkarlarından Həsənoğlu, Nəsimi və Füzulinin təsiri akşar duyulur. Şairənin bir sıra qəzəlləri dahi Füzuliyə nəzire şəklində yazılmışdır. Lakin şairənin orijinal şeirləri daha çoxdur. Belə şeirlərində o, bir tərəfdən təmiz eşqin, saf məhəbbətin vəsfini verir, digər tərəfdən zəmanə zülmünün çoxluğundan bəhs edərək dövrünün möhnətindən, fələyin gərddindən acı-acı şikayətlənir. Heyran xanımın əsərləri nikbin pafosu, tərənnümün səmimiyyəti, dilin sadəliyi və aydınlığına görə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur".

AMEA-nın müxbir üzvü Könül Bünyadzadəyə görə tanınmış Şerq filosoflarının yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan, onların şeirlərinə çoxsaylı nəzirlər yazan Azərbaycanlı şairə Heyran xanım ictimai və fəlsəfi məzmunlu poeziyaya malik olmuşdur (Bünyadzadə Könül. Eşqin hikməti: Rabiə əl-Ədəviyyə və Edith Stein. Bakı, Tuna Printing & Publishing Company, 2018; 121).

Heyran xanımın dini-fəlsəfi dünyagörüşündə qismən şüalilik, daha çox isə Füzuli ruhu özünü büruzə verir. Heyran xanımın Tanrı+İnsan bütünlüyünü ifadə edən və daha çox Füzuli ruhunda yazdığı şeirləri diqqəti cəlb etməkdədir. Belə ki, şairə Füzuli kimi şeirlərində Tanrıya doğru can atır, ilahi sevgiyə qovuşmaq üçün çırpınır. Heyran xanım yazır:

Çarə yox dərdimə ol ləli-dütdən qeyri,

Kimə tutmaz əlimi zülfü-rəsadən qeyri,
Yoxdu bir yar, edə halımı dil-darım ərz,
Səri-kuyunda məgər badi-səbadən qeyri,
Bəxtimiz şeşdəri-heyrətdə idi, çünki bizə,
Görmədi yar rəva çövrü cəfadən qeyri.
Gərçi dildar mənə eylədi çox zülmü sitəm,
Mən ona eyləmənmə mehru vəfadən qeyri.
İstərdim dilbərimin xidmətinə əzm qılam,
Töhfəmiz yox dəxi bir, xeyri duadan qeyri.
Olmadı bunca giriftar-i qəm-ü dərd-ü ələm,
Ser-i kuyində mən-i bəxti qəradən qeyri.
Düsmənin tənəsi, hicran oldu, qurbət əlimi,
Yoxdu qəm-xar bizə kimsə, Xudadan qeyri.
Gər qəza saldı səni yardan ayırı, Heyran,
Daha təqdirə nədir çarə, rızadan qeyri.

Cəfər Xəndan çox doğru qeyd edir ki, şairə bir çox hallarda Füzulini izləyib ona nəzirlər yazsa da, bu nəzirlər epiqon şairlərin yaratdığı sönük əsərlərdən fərqlənmişdir: "Məlumdur ki, Füzulini təqlid edən bir çox şairlərin bədbəxtliyi, ona bir yenilik əlavə etməmələrindən ibarət olmuşdur. Heyran xanımın yaradıcılığı isə belə deyildir. O, əksinə Füzuliyə yazdığı nəzirlərdə belə yüksək sənət əsəri yaratmaq prinsipinə sadiq qalmışdır. Bizcə belə hallarda Füzuli yaradıcılığı Heyran xanım üçün bir ölçü meyarı olmuşdur" (Xəndan Cəfər. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, 2-ci cild. Bakı, Çaşıoğlu, 2010; 21). Heyran xanım "Ey həkim" şeirində də Füzuli ruhunda ilahi eşqə qovuşmaq üçün çəkdiyi iztirabın, bu yolda sərf etdiyi zəhmətin davasını axtarır:

Bir nəzər ləli-ləbi-cananə eylə, ey həkim,
Çarəyi bu dərdi-bidərmanə eylə, ey həkim!
Gər bəhşiti-cavidan istərsə könlün şövqlə,
Bir güzər, sən məhfil-i-cananə eylə, ey həkim!
Hicri-dilbər öldürür axırı mənə, sən rəhm elə,
Xəncərin çək, qeylimi mərdanə eylə, ey həkim!

Qıl tərəhhüm haqlıma, eylə əlaci-dərdimi,
Bir dəva ver, əqldən biganə eylə, ey həkim!
Rahi-həq istərsə könlün, məs-cidə girmə, saqın,
Şövqlə əzmi-rəhi-meyxanə eylə, ey həkim!
Çəkmə zəhmət xarü xəsdən, əzmi-kəbə eyləmə,
Qəsd-i-bəzmi-vəsli-sahibxanə eylə, ey həkim!
Bir qulaq as naley-Heyrana, hifz et nələsin,
Bəzmi-hikmətdə onu əfsanə eylə, ey həkim!

Bizə elə gəlir ki, Heyran xanımı Məcnun kimi səhralara salan da Füzuli də olduğu kimi, Yarada-

olar ki, obyektiv aləmdəki "Yar"ı arzulamaq, üstəlik bunun üçün obyektiv, ya da qeyri-obyektiv aləmlərin sahibi olan Yaradandan yardım diləmək özü də bir üsuldur. R.Qasimova yazır: "Bütün yaradıcılığı boyu sevgilisinin vüsəlinə nail olmayan, həyat qədər şirin, dünya qədər gözəl sevgilisinin ömrünün axırına kimi həsrətini çəkməyə məcbur olan aşiq – Heyran xanımın son çarəsi Tanrıdan kömək diləməkdir. Beləliklə, şairə bəzən məhəbbət haqqında duyğu və düşüncələrini mistik rəngə boyayır ki, bu bir tərəfdən onu əhatə edən dövrədən, digər tərəfdən özünün uğursuz və nakam eşqindən irəli gəlir" (Qasimova Rəfiqə. Heyran xanım // Cənubi Azərbaycan

Mürqi-dili-zarim genə avare qalıbdır,
Zülfün xəmin aç, ta ki, bu avare qayıtsın.
Gəl rəhm elə, qoy aşiqi bir yarə yetişsin,
Ərzin eləsin ol büti-xunxarə, qayıtsın.
Çün kövkəbi-bəxtim yetişib nəhs məqamə,
Bir əmr elə, ta sabitü səyyarə qayıtsın.
Əhd et, edəsən canüvi sən sidq ilə qurban,
Heyran! Yar əgər bir də bu gülzərə qayıtsın.

Bu şeirində şairənin anlatmaq istədiyi "Yar"ın cismanilikdən xeyli dərəcədə uzaqlaşmış ruhi, mənəvi

Azərbaycan xalqının ictimai-fəlsəfi fikrində maarifpərvər qadınlar

na olan sonsuz sevgidir. Onun üçün, bu dünyada əgər gerçək bir sevgi varsa, o da Yaradana olan uca və ilahi eşqdır ki, ancaq xilas yolu da Ona bağlıdır. Bu anlamda hər hansı sevgiliyə olan bənzətmələr formal xarakter daşıyır, çünki bu dünyadakı məcnunluq, ya da leyliliyin özü də ilahi eşqin zerrələridir. Məsələn, o yazırdı:

Ey gözəl, yoxdur mənim tək qəddinə dilbaxtə,
Qədrimi mən bikəsin bil sən, dolanım başına!
Mən düşüm səhrələrə Məcnunsifət, şuridəvar,
Qıl təmaşa halıma, gül sən, dolanım başına!.

Heyran xanımın daxili iztirablarını aradan qaldıracaq Yaradana yanaşı, gerçək bir "Yar" da ehtiyacı var idi. Həmin "Yar" Məcnunsifət, Fərhadşifət, Xosrovsifət bir Məhəbbət idi ki, şairə bunu gizlətmirdi. Heyran xanım yazır:

Olubdu qəm yatağı, şad gördüyün könlüm
Dağıldı qüssədən, abad gördüyün könlüm.
Diyari qəmdə giriftarü dəstgiri oldu,
Kəməndi firqətə, azad gördüyün könlüm.
Fəraq dərdinə axtardə, tapmadı çarə,
Cəmi hikmətə ustad gördüyün könlüm.
Sərir-i-vəsdə Xosrovsifət oturmuşdu,
Olubdu kuhdə Fərhad, gördüyün könlüm.
Fəraqi-möhnətə düşmüş pərişikəstə olub,
Vüsəl seydinə səyyad gördüyün könlüm.
Hücum-i-möhnətü qəmdən, süpehri-ələyə
Yetirdi nələvü fəryad, gördüyün könlüm.
Çəkib şərərələr, etdi vücudimi, Heyran,
Misali-kureyi-həddad gördüyün könlüm.

Heyran xanımın düşüncələrindəki Tanrı ilə "Yar"ı, utopik və gerçək anlamda dərk edib, hər iki anlayışın mahiyyətində bir bütünlüyü görmək zəruridir. Çünki obyektiv aləmdəki bir "Yar"ın, yəni Məcnun, Fərhad, Xosrov sifətindəki sevgilinin varlığı, yeganə Yaradanın varlığının arxa planda qalması demək deyil. Bəlkə, əksinə hesab etmək

ədəbiyyatı tarixi. İki cildə, I cild (XIX əsr). Bakı, "Nurlar", 2009; 113).

Hesab etsək ki, Tanrı obyektiv aləmdəki Aşiqlə Məşqun qovuşmasının, - istər ruhi, istərsə maddi anlamda olsun, əsas səbəbkarıdır, o zaman bu qovuşmanın sonunda Tanrının özüylə bir bütünlüşmə olaraq da anlamaq olar. Əgər Tanrı obyektiv aləmdəki iki sevgilinin maddi anlamda qovuşmasından deyil, ancaq ruhi bütünlüyündən yanadırsa, bunun da bir anlamı olsun gerek. Ola bilsin ki, Heyran Xanım kimi "Yar"dan yazıb onun vüsəlindən bəhs edənlər, həmin "Yar"ı iki anlamda dərk ediblər. Başqa sözlə, "Yar" anlayışını birmənalı şəkildə ilahiləşdirmək qədər, bu məfhumu sırf cismani anlamda da irəli sürmək də doğru deyildir. Bizcə, ən doğru olanı maddi və mənəvi "Yar"ın bütünlüyünü başa düşməkdir. Heyran Xanım yazır:

Ya Rəb, kərəm et, ol büti-mehparə qayıtsın,
Bir rəhm eləsin, bu dilli-bimərə, qayıtsın.
Bu dil ki, ona mənzil idi, oldu xərabə,
Əzm etsə əgər yar, dəxi hare qayıtsın?
Şanə çəkibən çin-çin elə, sal uzə zülfün,
Qüllab kimi ucları rüksarə qayıtsın.

bir mahiyyət kəsb etdiyini görürük. Çünki yalnız mənəvi, ya da xəyalən arzulana "Yar" qüsurusudur. Doğrudur, mənəvi ya da xəyalən arzulanan "Yar"ın da özünəməxsus "nazı", "zalımlığı" var. Amma həmin "Yar"ın "zalımlığı", "insafsızlığı" onun sevgisinin aliliyyəne, paklığına xələl gətirmir. Əksinə, vüsəl gününün dəyərini birə min qat artırır. Heyran xanım bu şeirlərində, sadəcə "Yar"ına qovuşmağa can atan bir insandır. Ancaq şairə üçün əsas qurtuluş yolu "Yar"ı qovuşmağa can atan cismani "Mən" deyil, ruhi "Mən"dir. Çünki cismani "Mən"dən fərqli olaraq mənəvi "Mən" heç bir əngəl tanımır.

Göründüyü kimi, Heyran xanım düşüncələrində öz dövrünün şərtləri altında bəzən şiə imamililiyinə meyil etsə də, ancaq bununla qapanıb qalmamışdır. Hər halda Heyran Xanımın şeirlərindəki "Yar"ın olan sevgi həm azadlığın bir simvoludur. Yeni cismani olaraq bədən nə qədər qeyri-azadlıca, ruhi halda isə bir o qədər azadlıca. Əslində daha çox vacib olan da ruhun köləliyinə son qoymaqdır. Bizcə, Heyran xanımın dünyagörüşündə ruhi azadlıq ön planda olub, hətta cismani azadlığa doğrudan xeyli dərəcədə can atmışdır. Bu anlamda Heyran xanımın fəlsəfi təfəkkürü kifayət qədər yetkin olmuş, dünyanın maddi və mənəvi problemlərinə işiq tutmağa çalışmışdır.